Ivar Schute

In de schaduw van een nachtvlinder

Een archeoloog op zoek naar
sporen van de Holocaust

2020 Prometheus Amsterdam

Het is gebeurd en daarom kan het weer gebeuren. Dat is de kern van wat wij te zeggen hebben.

Primo Levi

Inleiding

In september 2014 werd door een team van archeologen de fundamenten van de gaskamers van het nazivernietigingskamp Sobibor teruggevonden en blootgelegd. Ik maakte namens Nederland deel uit van dat team. Sobibor was voor veel Joden in de Tweede Wereldoorlog het eindpunt van de reis; hier vonden meer dan 34.000 Nederlanders de dood.* De afgelopen tien jaar deed ik archeologisch onderzoek naar meerdere kampen in Nederland, Duitsland en Polen. Ik groef onder andere op bij de villa van de kampcommandant in Westerbork, op de vuilstort, deed onderzoek naar massagraven in Bergen-Belsen en Treblinka I en naar de gaskamers in Treblinka II en Sobibor. Het bracht me in een absurde situatie waarin conflicten met overheden, bespottingen van Holocaustontkenners of positieve aandacht van onbekenden, nabestaanden en journalisten mijn deel waren.** In lezingen,

* In dit boek zal ik het over Joden hebben, maar ik bedoel ook Roma, Sinti, homoseksuelen en andere slachtoffergroepen van het Derde Rijk.

** Het woord Shoah is eigenlijk correcter dan Holocaust. Ik heb echter voor het laatste gekozen omdat deze term bij een breder publiek bekend is.

interviews en artikelen heb ik over mijn ervaringen doorlopend verslag gedaan. En toch ontbrak er iets, en dat is dit boek geworden.

Het Jüdisches Museum in Berlijn is voor mij een bijzondere plek. Het bestaat uit twee delen: een barokke U-vormige oudbouw en een grotendeels onderaards daarmee verbonden, zigzagvormige nieuwbouw. Deze nieuwbouw is door de Amerikaan Daniel Libeskind ontworpen. Het is een gebouw waarbij de structuur de functie van de inhoud overneemt: het gebouw is een museum op zichzelf. De lange gangen en scherpe hoeken roepen een gevoel van verlorenheid op, iets dat tot nadenken stemt. In de ruimte zijn leegtes, *voids*, aangebracht als symbool voor de leegte die de Holocaust achterliet. Eén daarvan kun je betreden, de *Memory Void*, waar in spaarzaam licht tienduizend gezichten in plaatstaal je aanstaren. De installatie heet *Schalechet* (gevallen bladeren) en is ontworpen door Menashe Kadishman. Je kunt eroverheen lopen, wat een akelig geluid maakt en tot het gevoel van ontheemdheid bijdraagt.

Achter de oudbouw ligt een tuin waarvan het centrale deel verdiept ligt. In deze ruimte kun je in het gras op de taluds liggen, of bij concerten in een van de strandstoelen naar de wolken kijken. Hier luisterde ik naar een ladino-jazzconcert, in de oude taal van de Sefardische Joden. Het is door die klanken dat ik me realiseerde dat mijn relatie met de sporen van de Holocaust een bijna fysieke relatie is, anders dan het gebruikelijk historische perspectief. Daarmee niet 'beter' of 'veelzeggender', maar wel 'anders'. Mede daarvan getuigt dit boek.

Met onze handen groeven we sporen op. We lieten voorwerpen uit een vernietigingskamp zien. Voorwerpen van een schokkende alledaagsheid: een bril, een vingerhoed, een lepel en een scheermes. Voorwerpen waartoe we ons als mens kunnen verhouden. Het zijn de stille getuigen, daar waar de levende getuigen ons langzaam ontvallen, die ons dwingen tot een herijking van onze relatie met de Holocaust. Jongere generaties stellen nu eenmaal andere vragen, en hebben een ander perspectief. De zeggingskracht van de materiële cultuur blijkt daarin als middel van enorme waarde, en de kracht van een opgraving als 'manifestatie' is veelzeggend.

Een opgraving op een kampterrein trekt veel meer toeschouwers dan andere soorten opgravingen. Mensen blijken gefascineerd door de activiteit op zich: het opgraven van sporen en voorwerpen. Dat maakt dit opgraven 'benutbaar' voor educatieve doeleinden. Daarnaast vertellen voorwerpen een heel persoonlijk verhaal van mensen die verdwenen zijn. De materiële cultuur heeft in een dergelijke context een enorme zeggingskracht. De vraag hoe je als archeoloog hiermee om moet gaan, zonder morele grenzen te overschrijden of mensen te beschadigen, is een belangrijke, eentje die me bezighoudt, ook in dit boek.

Dit is een boek van verbazing. Verbazing over hoeveel kampen er eigenlijk zijn geweest, verbazing over hoe er na de oorlog mee is omgesprongen en verbazing over wat er nog van over is maar wat weinig mensen kunnen zien. Een archeoloog kijkt naar de ruimte om zich heen, het is die ruimte waar de fysieke resten van de geschiedenis zich bevinden. In bossen en struiken ben ik tegen overwoekerde gebouwtjes aangelopen, heb ik muren blootgelegd, ben ik in kelders

afgedaald, heb ik schoenen en prikkeldraad opgeraapt. Het verbaasde me dat de sporen van wat we de Holocaust noemen daar zomaar liggen, ook in Nederland.

Een archeoloog doet onderzoek naar in de bodem verborgen sporen en resten. Dergelijk onderzoek naar kampen vond tot voor tien jaar geleden amper plaats. Toen me duidelijk werd dat een groot deel van Europa de fysieke weerslag van een 'kampenlandschap' herbergt, ben ik begonnen mijn reis door dat landschap te beschrijven, en daarbij, mijn verbazing.

Je kunt je afvragen waarom een archeoloog graaft op bijna sacrale plekken als Westerbork of Sobibor, en wie hem of haar daar toestemming voor geeft. Het antwoord op die vragen is niet eenduidig. Er zijn meerdere redenen waarom archeologen op dergelijke terreinen onderzoek doen. Het kan wetenschappelijk gestuurd onderzoek zijn, zoals we in Treblinka deden. Ook kan het forensisch getint onderzoek zijn, zoals het onderzoek naar een massagraf dat ik in Bergen-Belsen deed. Maar de Holocaust is voor mij een historisch gegeven, waardoor bewijsvoering in mijn onderzoeken niet centraal staat.Wetenschappelijke vragen spelen uiteraard wel een rol, maar ik hoop dat dit boek duidelijk maakt dat voor mij archeologisch onderzoek in een dergelijke context een andere rol heeft, het is verbonden met een proces van gedenken en met erfgoedzorg. Ik ga dat uitleggen, maar ik plaats daar ook kanttekeningen bij, milde kritiek die de goede lezer tevens als aanbeveling zou kunnen zien.

Ik ben geen historicus en geen cultuurfilosoof; ik ben archeoloog. Toch schrijf ik over historische feiten en waag

me aan filosofische gedachtes. De fouten die ik daarbij maak zijn voor mijn rekening.

Dit boek is geen wetenschappelijk werk en de hoofdstukken geen essays. Het zijn mijn herinneringen aan tien jaar van bijzonder onderzoek, en het zijn mijn gedachten en ideeën daarbij. Het is gebeurd zoals ik het me herinner, in alle oprechtheid. Voor alles wat ik heb opgeschreven, sta ik garant, voor zover een herinnering ook de waarheid kan zijn.

De verhalen volgen een enkele reis via een spoorlijn: van west naar oost, van de razzia's naar de vernietigingskampen. Het voormalige nazivernietingskamp Sobibor in Polen is daarbij het eindpunt van de lijn.* Over de opgraving daarvan wil ik nog iets zeggen. Er is geen vergelijkbaar onderzoek uitgevoerd in een van de andere kampen in Europa, nog niet bij benadering. Wat in Sobibor aan archeologisch onderzoek is gedaan is uniek, iets wat de vier participerende landen – Israël, Nederland, Polen en Slowakije – te prijzen valt. Zeker nu onlangs foto's van kamp Sobibor zijn opgedoken, want wat de foto's niet laten zien, is waar de vernietiging plaatshad, en dat is nou precies wat de archeologen hebben blootgelegd. Daarom geven foto's én opgravingsresultaten tezamen, een uniek en compleet beeld van het functioneren van zo'n kamp.

Maar de laatste stap moet nog worden gezet. Er is tien jaar onderzoek gedaan, er zijn vele sporen en structuren bloot-

* Naar Poolse wetgeving heb ik hier voluit geschreven wat ik met kamp Sobibor bedoel. Overal waar ik het in dit boek over 'kamp Sobibor' heb, bedoel ik 'het voormalige nazivernietigingskamp Sobibor in hedendaags Polen'.

gelegd en er zijn naar schatting honderdduizend voorwerpen geborgen. Deze unieke opgraving verdient een wetenschappelijke publicatie. Die vier landen hebben hiertoe een morele en financiële verantwoordelijkheid.

Ten slotte: wat ik ook opschrijf, ik beschadig iemand. De breedte van het pad waarbij gevoelens niet gekwetst worden, is bij dit onderwerp eenvoudigweg te smal, daarvoor bij voorbaat mijn excuses.

Ivar Schute
Leiden/Berlijn, 2019-2020

Westerbork
Gijsselte
Leiden
Barneveld
NEDERLAND
Bergen-Belsen
Sachsenhausen
Berlin-Wannsee
DUITSLAND
Treblinka
Warschau
Sobibor
Luta
Trawniki
Izbica
Bełzec
POLEN
Auschwitz
Ebensee
OOSTENRIJK

Een koffer en een paraplu

Op de weg terug naar huis passeren we het oude politiebureau in de Zonneveldstraat van Leiden. Het is een fraai gebouw in art-decostijl dat nu voor iets anders wordt gebruikt – ik zou niet weten voor wat. In blauwe letters staat op de gevel 'Bureau van Politie' en in rode letters 'Anno 1927'. In het licht van een straatlantaarn zijn op de stoep twee koffers zichtbaar, naast elkaar, in steen gehouwen. Ik ken ze, het zijn er twee uit een serie. Je moet er oog voor hebben, maar dan valt het je op, de achtergelaten koffers van de weggevoerde Joden, zoals je ze op vier verschillende straathoeken kunt zien.

In de nacht van 5 op 6 maart 1943 vond in Leiden de eerste razzia plaats. Een jaar eerder waren de Leidse Joden al opgeroepen om zich 'vrijwillig' te melden, maar nu ging het met de nodige dwang. Een van de in steen gehouwen koffers staat voor het Centraal Israëlitisch Wees- en Doorgangshuis, Machseh Lajesoumiem (te vertalen als 'toevlucht voor wezen'), aan de Roodenburgerstraat in het zuidelijk deel van Leiden. Het is een fraai gebouw in gele baksteen met in de deur een enorme davidster verwerkt. Ik loop met enige regelmaat door die deur, naar mijn huisarts, die er zijn praktijk heeft. De wachtkamer is ingericht

als gedenkruimte; de namen van de slachtoffers staren je aan. Elke keer weer glijdt mijn oog langs de namen van de kinderen die 's avonds op 17 maart 1943 door de politie werden opgepakt en op transport gesteld. Die nacht werden alle nog niet ondergedoken Leidse Joden verzameld en naar het Joodse doorvoerkamp Westerbork vervoerd. Na Westerbork volgde vernietigingskamp Sobibor, en daarna niets meer.

Van de omstreeks 500 Leidse Joden zijn er minimaal 271 vermoord, de meesten gearresteerd door de lokale politie, vanuit datzelfde art-decogebouw. Burgemeester Henri Lenferink sprak daarom bij de onthulling van de stenen koffers openhartig over zijn schroom en pijn dit te moeten benadrukken. Historicus en oud-directeur van het NIOD, professor Hans Blom, ging in zijn rede echter heel wat verder en waarschuwde voor het gemak om te wijzen naar 'externe daders en hun interne handlangers en die aan te merken als het ultieme kwaad dat alles veroorzaakte'. Hij signaleerde dat het gedachtegoed van de nazi's ten dele wortelt in een veel bredere en veel oudere uitsluiting van de Joden, ook in Nederland. En als dat een verklarend kader vormt dan doen we volgens Blom de geschiedenis tekort, simpelweg omdat wíj die maken; het is mensenwerk. Blom: 'De dynamiek van het historisch proces wordt in essentie bepaald door de eindeloze interactie van onuitputtelijke reeksen menselijke handelingen en beslissingen, ook om dingen niet te doen.' Het doet me sterk denken aan het thema van het in 1996 verschenen boek *Hitler's willing executioners* van Daniel Goldhagen. Hij behandelt het moeizame pad van de collectieve schuld als consequentie van het omarmen van een destructieve

ideologie met antisemitisme als voedingsbodem. Los van alle kritiek hierop – het boek sloeg in Duitsland in als een bom – zegt Blom à la Goldhagen heel simpel en heel terecht: het gaat om wat we allemaal doen, u, ik en alle anderen.

De koffers zijn in 2010 gemaakt door de Nederlands-Israelische kunstenaar Ram Katzir, 'ter herdenking aan de vervolgde en vermoorde Joodse stadgenoten', zoals een metalen plaquette aangeeft. Katzir ziet koffers als het symbool van een achtergebleven leegte, iets wat je in materiële en emotionele zin kunt zien. Koffers, zonder eigenaar, schijnbaar doelloos in de openbare ruimte. Hij ziet de stad 'als een topografische kaart van afwezigheid' en noemt zijn monument *Bagage* dan ook een 'antimonument'.

Op het moment dat we er in het duister voorbijwandelen, zie ik iets liggen op de rand van de kleinste koffer. Misschien komt het door mijn getrainde archeologenoog. Een heel klein muntje of iets dergelijks. Ik neem het even in de hand. Een knoop? Ik loop ermee naar de parkeermeter naast de koffers, daar schijnt een lichtje. Ik kan het nog steeds niet goed zien, maar een knoop is het niet, hooguit een drukknoop. Er staat iets op, een woord en een symbooltje, maar ik kan het niet lezen. Mijn vrouw evenmin. Lang leve het mobieltje, ik maak een foto in het schaarse licht en bekijk de vergroting. Er staat FULTON in het metaal gestanst, en een symbool erboven dat op een versimpeld wietblaadje lijkt, met drie lange smalle bladeren. Ik leg het merkloodje, want dat lijkt het te zijn, weer terug en we lopen door naar huis.